

Németh András
**Az Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 20.
kódexének új vizsgálata és a benne szereplő
Phalarisz-levél fordítása***

AZ ALÁBBI MUNKÁBAN egy humanista kódexünk vizsgálata kapcsán megpróbálok egy olyan módszert bemutatni, amelynek következetes alkalmazása megbízható új eredményekhez vezethet. Tanulmányomat ösztönzésnek szánom, a benne kifejtett módszer más kódexeknél is alkalmazható. A dolgozat végén kódexünk legérdekesebb darabját, egy latin Phalarisz-levelet vizsgálok meg közelebbről, amely nyomtatott formában most jelenik meg először. Közlését a Phalarisz-levelek utóéletében betöltött fontos szerepe és az a körülmény indokolja, hogy hozzásegít a kódex történetének tisztázásához.**

I. Az Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 20. számú kódexe

A vizsgált kézirat egyike annak a 35 kódexnek, melyeket 1877-ben II. Abdul-Hamid török szultán azért küldött ajándékkul Konstantinápolyból Budapestre, mert egykor Mátyás király híres könyvtárához tartoztak. Tudjuk, hogy I. Szulejmán oszmán szultán 1526-ban Budáról nagy számú díszes kódexet vitt magával Konstantinápolyba, a legszebbeket választhatta ki magának.¹ Azt is tudjuk, hogy a visszaküldött 35 kódex nem azonos azokkal, amelyeket I. Szulejmán elvitt. A corvinák egyik csoportja már korábban

* A Szerző tanulmányával a 2003-ban Veszprémben megrendezett OTDK Ókortudományi Szekciójában második helyezést ért el. Témavezetője Dr. Bolonyai Gábor egyetemi docens volt.

** A dolgozat latin szövegeiben a források, forráskiadványok, illetve kézirat-katalógusok latin helyesírását követem.

¹ Oláh Miklós tudósít arról, hogy I. Szulejmán kifosztotta a könyvtárat: „*Praeter has et aliae duae erant Bibliothecae in locis diversis aricis, sed prioribus inferiores, quas omnes Turca post Ludovici regis ad campum Moháts interitum, qui anno 1526. 29. augusti contigit, Buda, septembris sequenti octava die postea capta partim dilaceravit, partim in alios usus, argento detracto dissipavit.*” Idézi: CSAPODI, 1975. 81–82.

elkerült Konstantinápolyból,² több corvinát viszont mind a mai napig itt őriznek.³ A 35 elküldött kódex között több olyan van, melyek valószínűleg nem corvinák, azaz nem tartoztak Mátyás király könyvtárához.⁴ Ezt támasztja alá az a körülmény, hogy nem csak Budáról kerültek nyugati kéziratok a török főváros könyvtáraiba.⁵

A fenti okok és a lehetséges érvek alapján a Budapestre került „corvinákat” három csoportra oszthatjuk.

1. Hiteles corvinák. Biztosan Mátyás könyvtárához tartoztak, amit a kódexben megtalálható Mátyás-címer, egy félreérthetetlen bizonyítékként szolgáló bejegyzés, vagy rendkívül markáns stílusjegyek igazolnak megkérdőjelezhetetlenül.
2. Valószínűleg corvinák. Nincsenek megkérdőjelezhetetlen bizonyítékaink, de valamiért sejthető, hogy valódi corvináról van szó. Ezek az érvek minden kódexnél eltérőek. Később három ilyenről lesz szó: címer, egykori kötéstábla, humanista bejegyzések.
3. Nem hiteles corvinák. Semmi okunk, bizonyítékunk nincs, amiből az következne, hogy egy adott kódex Mátyás könyvtárához tartozott. Mindössze az teszi „corvinává” őket, hogy valahogyan Konstantinápolyba kerültek, és a török szultán hiteles corvinák társaságában adományozta őket Magyarországnak.

2 A teljesség igénye nélkül néhány példa: 1606-ban Konstantinápolyból hozott el Henry Lillo angol konzul egy Mátyás-címert tartalmazó kódexet, mely jelenleg Oxfordban, a Bodleian Library-ban található (MS Auct. F. I. 14. 2481. 599.). CSAPODI–CSAPODINÉ, 1993. 131. II. Abd ul-Aziz 1869-ben négy hiteles corvinát adományozott a Nemzeti Múzeumnak, melyeket jelenleg az Országos Széchényi Könyvtárban őriznek (CIm 121, CIm 234, CIm 241, CIm 281). CSAPODI–CSAPODINÉ, 1988. 240–241., 248–249., 251.

3 Jelenleg hat olyan középkori, biztosan Magyarországhoz köthető kódexről tudunk, melyeket most is Isztambulban, a Topkapi Szerájban őriznek. Ezek nagy része Mátyás könyvtárához tartozott, és feltehetőleg mind 1526-ban I. Szulejmán zsákmányként került Budáról a török fővárosba. CSAPODI–CSAPODINÉ (1993, 23–24.) alapján DEISSMANN, 1933. Nr. 42., 44., 46., 47., valamint Valtarius, Robertus – Deissmannál nem szereplő – *De re militari* című műve.

4 A budapesti Egyetemi Könyvtár kódexei közül nincs bizonyítékunk, hogy a következők hiteles corvinák lennének: Cod. Lat. 12., 13., 14., 16., 17., 18., 19., 20., 24., 26., 28., 29., 30., 31.

5 Olyan latin kódexeket is találhatunk Konstantinápolyban, melyekről nem merült fel a gyanú, hogy corvinák lennének. DEISSMANN, 1933. Nr. 23., 30., 41., 43., 45., 52., 58., 60., 62., 63. és két töredék (Nr. 79: egy fólió és 82: 7 fólió Donatustól).

A budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 20. jelzetű kódexét a corvina-szakirodalom a második csoportba sorolja, eszerint valószínűleg Mátyás könyvtárához tartozott. Mi indokolja ezt a besorolást?

I. 1. Vitéz János humanista bejegyzései

A corvinák különböző humanista bejegyzéseinek Vitéz Jánoshoz kapcsolását 1878-ban, egy Pozsony közeli Szent Antal-kolostorból előkerült kódex vetette fel, amely Nagy Szent Leó pápa beszédeit tartalmazta. Ennek végén található egy utalás arra, hogy a kódexet Vitéz János olvasta át és javította ki. A 101. beszéd után szerepel ez a bejegyzés: „*Visa et emendata aliquantulum Strigoniæ 1457. Jo. E. W.,*” majd alatta: „*In certa autem parte Waradini completus et signatus 1458.*” A monogramot könnyen feloldhatjuk: Jo-(hannes) E(piscopus) W(aradiensis). Ezekből kiderül, hogy a kódexet két részletben nézte át az érsek, ami Fraknói Vilmos szerint a bejegyzések írásképeinek eltéréseiből is látszik.⁶

Már Fraknói is több kódexben hasonló bejegyzéseket vélt felfedezni. A javításokkal ellátott kódexek teljes listájának összeállítására Csapodiné Gárdonyi Klára vállalkozott.⁷ Az egyetlen hiteles írásmintát jelentő kódex jelenlegi lelőhelye ismeretlen, mindössze két régi fotót őriznek róla az Országos Széchényi Könyvtárban.⁸ E kódexen kívül található néhány hasonló hitelesnek tekinthető Vitéz-bejegyzést,⁹ sok Csapodiné által említett helyen azonban semmi okunk sincs ezt feltételezni.

A Cod. Lat. 20-ban található humanista bejegyzéseket is ez utóbbi csoportba sorolhatjuk. A kódexben több, egymástól eltérő, gótikus írással írt javítást, az illuminátor számára vörös tintával haloványan írt szavakat, és különböző humanista bejegyzéseket találhatunk. Ez utóbbiak nem egyeznek azokkal, amelyeket Csapodiné említ.¹⁰ A kódex átnézése után arra a

6 FRAKNÓI, 1878. 85.

7 CSAPODINÉ, 1981 és 1984.

8 CSAPODINÉ, 1984. 112–113. OSzK Facs. Ms. 76.

9 „*Jo. Ar. Legi transcurrendo 1467, sed mansit inemendatus*” (EK Cod. Lat. 9.), „*Finivi transcurrendo Nitrie die II Junii MCCCCLXVIII. Emendare bene non potui propter inemendatum exemplar*” (EK Cod. Lat. 10.). CSAPODI–CSAPODINÉ, 1988. 128–129.

10 CSAPODINÉ (1984. 93.) a fol. 22, 30, 48, 61-t említi, ezzel szemben a 22. fólión nem találtam sem egykorú gótikus, sem 15. századi humanista szövegjavítást, vagy bejegyzést. A kódex átnézése során három, egymástól eltérő humanista írást tudtam elkülöníteni. Ezek egy személytől is származhatnak, ha különböző időpontokban javította a kódexet, de ez a kevésbé valószínű magyarázat.

megállapításra juthatunk, hogy több kéz írt a kódexbe a 15–16. század folyamán, és nem tudhatjuk, kik. Egyikük írása nagyon hasonlít a kódex egyik előzéklapján (II^r) szereplő szentírásidézetek lejegyzőjének írásához. Ennél többet nem lehet mondani.

I. 2. A Castellini-címer

A budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 20. számú kódexének I^r oldalán található egy romlott állapotú címer, amelyet többféleképpen azonosítottak. Csontos János, aki 1877-ben a 35 corvináról az első részletes leírást adta, a következőket mondja róla: „arany, zöld és kék-ostáblás görög keresztben ismeretlen címer látható, mely vörös pajzsban három tornyú ezüst várat s arany-pajzsfőben fekete egyfejű sast arany koronával tüntet fel. Dr. Dethier Zágráb város címerének tartotta, Báró Nyári Albert¹¹ jeles heraldikusunk azonban a Castellini család címerét ismerte fel benne. – Mikor a codexet Kubinyi, Ipolyi és Henszlmann látta,¹² a címer két oldalán A. és J. betű volt, de ezek az új kötéskor a rothadt hátyarrészekkel együtt elpusztultak.”¹³

Csapodiné Gárdonyi Klára azonosította a Castellini és a Castiglione családok milánói ágának címerét, így a kódexet Milánóhoz kötötte. Heraldikai kézikönyvekből kiderül, hogy a Castellini és a Castiglione család címere alig hasonlít egymásra. A Castellini család heraldikailag két ágra,

-
- 1) Vörös tintával írt humanista bejegyzések alkotják az egyik csoportot. 1^v: bal margón két tartalmi bejegyzés látható; 2^f: bal margó és 1. sor vége, 9. sor [szövegjavítás]; 27^f: jobb margó, 3. sor [szövegjavítás]; 61^f: bal margó, 16. sor.
 - 2) Az előzőtől eltérő, széteső humanista írással bejegyzett szövegjavítások külön csoportot képeznek: 29^v: bal margó, 12. sor; 30^f: jobb margó, 5. és 10. sor; 48^v: jobb margó, 15. sor; 49^v: jobb margó, 9. sor; 50^f: jobb margó, 11. sor; 51^f: jobb margó, 12. sor; 60^f: bal margó, 8. sor.
 - 3) Ügyetlen humanista írás: 29^v: jobb margó, 2. sor; talán 61^f: jobb margó, alulról a 16. sor. Ez utóbbi hasonlít a II^r-en található két szentírásidézet írásképehez.
- 11 Nyári Albert az 1848–1849. évi események utáni itáliai emigrációja során bejárta a főbb könyvtárakat és levéltárakat, és a heraldika elismert szakértője lett, még az Olasz Heraldikai Társulat is tagjává választotta. MÜLLERNÉ 2000. 391–399. Az általa közölt meghatározást a később publikált heraldikai lexikonok is megerősítik. RIE-STAP, 1888–1937. 384.
- 12 Kubinyi Ferenc, Ipolyi Arnold és Henszlmann Imre 1862-ben látogattak Konstantinápolyba a corvinák felkutatására. Anton Dethier a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából írta le a lehetséges corvinákat.
- 13 CSONTOSI, 1877. 195.

egy milánói¹⁴ és egy római ágra oszlik. Ez utóbbi család ghibellin ágának saját címere van,¹⁵ amely megegyezik kódexünk, illetve a szintén 1877-ben corvinaként adományozott budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 24. számú kódexének I^r oldalán található címerével. Ez utóbbi annyiban különbözik a Cod. Lat. 20-étól, hogy nincs körülötte „*arany, zöld és kék-ostáblás görög kereszt*”, de látható egy A és J betű, amely Csontos informátorai szerint korábban kódexünkben is megvolt. A két címer azonosnak tekinthető, bár a 20. kódexben ennek jelenlegi állapota megengedi a különbözőséget is. A vár egy része és a sas egyik fele itt is tisztán kivehető.

A Castiglione család heraldikailag három nagy csoportra osztható: a lyoni, a mantovai és a milánói ágra. Ezek közül a milánói ág címere¹⁶ mutat némi hasonlóságot a Castellini család milánói ágáéval. Közös elemek az oroslán és a vár. A várnak azonban a Castellini családnál öt, a Castiglione család milánói ágánál három tornya van, a vár bejárata előtt a Castellini család milánói ágánál van egy oszlop; az oroslán a Castellini család milánói ágánál arany és fekvő helyzetben van, szemben a Castiglione családdal, ahol ezüst. Tehát még ezek is csak távolról hasonlítanak egymáshoz, ugyanakkor teljességgel különböznek a 20. és 24. kódex címereitől, ahol oroslánnak semmi nyoma. Csapodiné azonosítása ezért feltehetőleg tévedésen alapul.

I. 3. Az egykori kötéstábla

Erre a minden bizonnyal téves azonosításra még kifogásolhatóbb érvelés épült. Négy kódexről tudjuk, hogy milánói eredetűek. Anton Dethier, aki az 1860-as években Isztambulban dolgozott, a Magyar Tudományos Akadémiától azt a megbízást kapta, hogy készítsen egy részletes leírást azokról a kódexekről, melyek Budáról kerülhettek Konstantinápolyba. Ő ezt a

14 RIESTAP, 1888–1937. 384.: „*Castellini – Milan. De gueules à un lion couché d’or en pointe, et en chef un château d’argent sommé de cinq tours aux toits pointus; les 1, 3 et 5 plus élevées que les deux autres, ouvert et ajouré du champ, et une colonne d’argent dans l’ouverture de la porte.*”

15 RIESTAP, 1888–1937. 384.: „*Castellini – Rome. D’azur à un château sommé de trois tours d’or, ouvert et ajouré du champ [Les branches de cette famille qui embrassèrent le parti des Ghibellins, portaient: De gueules à un château d’argent, au chef d’or, chargé d’une aigle éployée de sable].*”

16 RIESTAP, 1888–1937. 385.: „*Castiglioni – Milan. De gueules au lion d’argent, supportant de sa patte dextre un château sommé de trois tourelles d’or.*”

feladatot szerencsére még azelőtt elvégezte, hogy a török szultán adományait újrakötötte volna. Az ő jegyzetei jelentik az egyedüli dokumentumot a kódexek korábbi állapotáról, így a kötéstábláiról is.

Dethier leírásából tudjuk, hogy a budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 21., 22., 27. és 32. kódexeinek eredeti kötésén Francesco Sforza (1447–1466) mellképe és nevének felirata volt látható.¹⁷ Csapodi Csaba véleménye szerint a négy kódex az 1480-as évek második felében került Magyarországra, akkor, amikor házassági tervek szövődtek Bianca Maria Sforza és Corvin János között.¹⁸ Pulszky Ferenc más érv alapján köti össze a négy kódexet. Közöl egy levelet, melyet a milánói herceg 1488. november 10-én írt Corvin Jánosnak, és ebben a „teljes” Pompeius Festust tartalmazó kódexet kéri tőle átmásolásra. Pulszky feltételezi, hogy az elküldött Pompeius Festust Milanóban lemásolták, majd ezt újrakötve másik három kódexszel együtt Budára küldték.¹⁹ A Cod. Lat. 22 ugyanis éppen Pompeius Festus munkájának Paulus Diaconus által rövidített változata. E szöveg kiváló magyar ismerője, Ponori Thewrewk Emil szerint az eredetileg elküldött mű is csak a rövidített változat lehetett.²⁰

Csapodiné szerint a kódexek 1465/1466-ban kerültek Budára. Ennek oka, hogy a Cod. Lat. 27-ben és Cod. Lat. 32-ben²¹ szintén vannak humanista bejegyzések. Ezeknek pedig Vitéz János halála (1472) előtt kellett belekerülniük, mivel ezek – szerinte – tőle származnak. 1465–1466 körül tudomásunk van Buda és Milánó közötti kapcsolatokról, ezért ekkora teszi a négy és a két „milánói” címereket tartalmazó kódex Budára kerülését.²² Az elmélet már ott megdőlt, hogy a Cod. Lat. 20. és 24. esetében címereik világosan mutatják, hogy nem Milánóból, hanem Rómából származnak.

A kifogásolható módszer eredménye az lett, hogy a négy kódex he-

17 Franciscus Sfortius Mediolanensium Dux POMPPP.; PULSZKY, 1877. 150.; KISS, 1999. 130–132.

18 CSAPODI, 1973. 217.

19 PULSZKY, 1877. 149–150: „*inter que maxima portio est doctissimi vocabulorum interpretis Festi Pompei, quem integrum in Biblioteca Vestra et quam Serenissima parentis Vestri Majestas summa sua laude, et opera vera Regia comparat, [...] rogamus illustrissimam Dominationem Vestram, ut hujus eruditissimi voluminis participes nos faciat, ex his duobus alterum impertiendo, ut aut librum ipsum ad nos mittat tantisper, dum hic transcribi curemus, aut istinc ipsa ejus exemplum confici iubeat quam emendatissimum ac quam celerius fieri possit, deinde ad nos mittatur. Hoc tanti a nobis estimabitur, ut inter jucundissima Dominationis Vestre erga nos obsequia collocaturi simus.*”

20 THEWREWK, 1877, 1878a, 1878b, 1878c.

21 A Cod. Lat. 32 végén található egy évszám: *Finitus 1463*.

22 CSAPODINÉ, 1981. 223.

lyett hatot lehetett átemelni a valószínű corvinák csoportjába. Ha azonban szigorú kritikát alkalmazunk, kénytelenek vagyunk megállapítani: semmivel sem tudunk többet most erről a hat „corvináról”, mint 1877-ben, amikor Budapestre kerültek.

II. Egy új vizsgálati módszer

A fentebb kifejtett módszer szerint külső bélyegek alapján próbálták a kódexek történetét feltárni és a tudományos közvélemény kérdéseire válaszolni. Megítélésem szerint ez a kérdésfeltevés kissé egyoldalú volt, és korlátot emelt az új eredmények elé. Mióta a corvinák hazaérkeztek, a közvélemény arra volt kíváncsi, hogy a 35 kódex a fentebb említett három csoportból melyikbe tartozik.²³ A kutatás célja a második és harmadik csoport kódexeinél az volt, hogy olyan érveket találjon, melyek segítségével a harmadik csoportból a másodikba, ha pedig lehetséges, az elsőbe emelheti át őket. Részletesebb vizsgálatot csak az első csoport tagjai érdemeltek. E módszernek megvoltak a korlátai, egy ponton túl megfoghatatlan érveket eredményezett, melyek egymást erősítették. Ezt kitűnően szemléleti kódexünk példája. E kérdésfeltevés mögött talán az a szemlélet húzódik meg, hogy gazdagabbnak érezzük magunkat, ha egy kódexről bebizonyítjuk, hogy corvina.

Ez a szemlélet – megítélésem szerint – napjainkban már tarthatatlan. A magyar könyvtárakban őrzött középkori könyvállomány egy jelentős része jóval később került hazánkba, és e kódexek nem tartoznak hazánk középkori kultúrájának vizsgálati körébe. Megítélésem szerint feladatunknak kell tekinteni e kéziratok tanulmányozását is, a velük kapcsolatban elért eredményeket értéknek kell tekintenünk, akkor is, ha ezek nem hazánk kultúr-történetéről gyarapítják ismereteinket. Ez a szemléletmód a kutatói objektivitást is segíthetné.

A külső bélyegek összehasonlításának módszere egy bizonyos pontig megbízható, amit épp a corvinákkal kapcsolatban elért rengeteg eredmény mutat, de egy ponton túl veszélyeket is rejt magában, ahogy ezt kódexünknel láttuk. Ez a körülmény indokoltá teszi, hogy kódexünk esetében más módszert dolgozzunk ki. Megítélésem szerint csak akkor tudunk előbb-

²³ A corvinák szövegét filológiai szempontból alig vizsgálták azóta, hogy Ábel Jenő az összes hazaérkezett kódex szövegét átolvasta és rövid filológiai elemzést adott róluk. ÁBEL, 1879. Rajta kívül még ld. BEREKSZÁSZI, 2000.

re jutni, ha a kódexet önmagában vizsgáljuk. Tehetjük ezt azért, mert a középkori könyvkötészetnek, a szövegek lejegyzésének szigorú szabályai voltak. Ha a pergamenlapok jelenlegi és török átkötésük előtti állapotát, az egyes szövegek jellegét, a szöveghordozó írások paleográfiáját szembesítjük a korabeli szabályokkal, akkor az egyes jelenségek önmagukat fogják magyarázni, az ellentmondások feloldása pedig új ismereteket eredményez. A korábbi eljáráshoz képest e módszer előnye, hogy nem szorul rá olyan bizonytalan adatok felhasználására, amelyek nem feltétlenül állnak kapcsolatban a vizsgált anyaggal, illetve módszertanánál fogva sokkal megbízhatóbb eredményekhez vezet, mint a korábbi eljárások. Ezekre az objektív eredményekre, ha majd sok kódexnél rendelkezünk velük, komoly érveket lehet építeni.

III. 1. A Cod. Lat. 20. számú kódex leírása

A budapesti Egyetemi Könyvtár kézirat-katalógusában található leírás pontatlan,²⁴ ezért közlöm ennek pontosított változatát. Az itt fellelhető Cod. Lat. 20. számú kézirata egy, a 14. század első felére datálható pergamenkódex, melynek levélmérete 250×185 mm. A szövegek egy hasámban, 33 sorban íródtak. A sorok előzetes vonalkázása a kódex egészében, így az üres leveleken is megfigyelhető. A kódex számos pontján a rothadás nyomait fedezhetjük fel.

- I^r–II^v: vacant²⁵
- 1^r–14^r: M. T. Cicero: De amicitia
- 14^r–26^v: M. T. Cicero: De senectute
- 26^v–76^v: M. T. Cicero: De officiis I–III.
- 76^v–79^v: M. T. Cicero: De somnio Scipionis
- 80^r–80^v: M. T. Cicero: Pro Milone, 1–3
- 81^r–82^v: M. T. Cicero: Rhetorica ad Herennium, III. 19–20.
- 83^r–86^r: vacant
- 86^v–87^v: [Ps.] Bernardus [Carnotensis]: Epistola paraenetica ad dominum Raimondum
- 88^r: vacat

24 MEZEY, 1961. 39–40.

25 A kódex korábbi leírásaiban nem szerepel ugyan, de világosan kivehető a II^r oldalon két idézet a szentírásból: „*Iustus ut palma florebit et sicut cedrus quae est in Libano multiplicabitur*” (Zsolt 91,13). „*Ecce virgo concipiet in utero et pariet fillium [sic!] et vocabitur nomen/ eius Emanuel*” (Iz 7,14).

A kódex négy kéz nyomát viseli:

1. kéz: 1^r – 79^r: *gothica textualis*, 14. század első fele, az egyes könyvek kezdeténél aranyozott iniciálékat tartalmaz.
2. kéz: 80^r – 80^v: 14–15. századi *gothica rotunda*.
3. kéz: 81^r – 82^v: apró betűs félkurzív *minuscula humanistica* írás sok rövidítéssel a 15. századból.
4. kéz: 86^v – 87^v és 88^v: feltehetőleg ugyanattól a kéztől származó *cursiva libraria humanistica* szintén a 15. századból.

III. 2. A kódex eredete

Erről a szakirodalom semmi biztosat nem tud mondani. A hazaérkezett corvinák első leírója, Csontos János így jellemzi: „*A burgund könyvfestészeti iskola kitűnő terméke. A címmlap függélyes margóin arany és zöld színű csík fut végig, melyből a felső és alsó lapszéltre, arany, zöld kék és vörös tüskés lomboatok ágaznak ki; a hat nagy kezdő domború arany miniatúrt képez gyönyörű arabeszkos ékítéssel, a kisebb kezdők fényes aranyból valók s csinos tollrajzokkal vannak díszítve. Ezekon kívül színes kezdők is jönnek elő, hasonló tollrajz díszítéssel.*”²⁶ Más ikonográfiai leírást nem találtam, egy művészettörténész szakértő bizonyára pontosan meg tudná határozni a kódex elkészítésének és az első kéz általi lejegyzésnek a helyét, idejét a 14. század első felén belül.

A kódex tulajdonosát – a címer alapján – a Castellini-család római ágánál kell keresnünk. A Cod. Lat. 24. számú kódexben található azonos címer valószínűvé teszi, hogy a 15. század első felében (a Cod. Lat. 24. kódex paleográfiai alapú datálása miatt) mindkét kódex még a címerekből kikövetkeztetett család tulajdonában volt, utána pedig közös volt a sorsuk, és ismeretlen úton valamikor együtt kerültek Konstantinápolyba.

26 CSONTOSI, 1877. 195.

III. 3. A kódex terjedelme

A kézirat jelenlegi állapotának vizsgálata mellett felhasználtam Anton Dethier leírását is, amely az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában található Rómer Flóris akadémikus hagyatékában:²⁷

„100. feuilles parchemin quatre (18x26 centim) de Ciceron
fol 25 officiorum lib I–III.
fol 68 lib de somnio Scipionis
fol 92–94 blanc
puis 2 feuilles écrites,
96–99. blanc,
fol 98. Epistola beatissimi Bernardi de vita domestica,
fol 100 alevs Demoteli salutem.”

E leírás annyira eltér a kódex jelenlegi állapotától, hogy az egyszerűség kedvéért korábban figyelembe sem vették. A legszembeötlőbb ellentmondást mindjárt a kódex terjedelme jelenti: ez Dethier leírásában 100 levél, ma mindössze 89. A kutatók korábbi magatartásával szemben nem tekintem kidobandónak Dethier jegyzékét. Bizonyára van benne tévedés, de használható adatokhoz is juthatunk. Munkáját rendkívül nehéz körülmények között végezte, így megbocsátható esetleges tévedése és nehezen olvasható fólió-számai. A kódexek állagát és tárolásuk módját jól mutatják Ipolyi Arnold szavai: „Az általunk vizsgált s ismert kódexek néhányán feltűnő volt a leszakadt, vagy megsérült kötésűeknél hátlapjaik nedvessége, hiánya, rothadása és penészes volta. Ez arra mutatott, hogy a könyvek a földre hanyva egy halmazban fekszenek, s hogy az alsók a padló nedvességétől szenvednek.”²⁸ Pulszky Ferenc leírásából pedig megtudjuk, hogy az egyik 1869-ben visszakapott corvinában egy 15. századból származó kártyát találtak, tehát valószínűleg Konstantinápolyban azóta nem nyúltak a kódexekhez.²⁹ Ezek után nem csoda,

27 OSZK Fol. Hung. I. 1110. 160. A francia könyvtáros leírásából csak a használhatónak vélt részeket adták ki, tehát nem az egész listát. HENSZLMAN, 1877. A kódexnek Dethier a *No Ciceron 14* jelzetet adta.

28 IPOLYI, 1878. 115.

29 „Midőn 1869-ben Ő Felsége a suezai csatorna megnyitásának alkalmából Konstantinápolyt meglátogatta, a szultán a legdíszebb négy kéziratot a Corvinából neki ajánlotta fel, Ő felsége pedig a M. Nemzeti Múzeumnak ajándékozta. Az Akadémia ezeket Mátray és Toldy felolvasásaiból elégségesen ismeri, s emlékezni fog még azon, a rézmetszet történelmére nézve is nevezetes kártyáról, melyet az egyik kötetben valamelyik olvasója, talán Mátyás király jegyül bennhagyott, s mely azt bizonyítja, hogy a 15. század óta e könyvet senki nem nyitotta föl.” PULSZKY, 1877. 147.

ha a török könyvkötő feljavította a kódexek állagát üres lapokból, és a nagyon rothadó lapokat egyszerűen kidobta. Dethier a kódexet a török könyvkötő beavatkozása előtt látta, ezért mint egyetlen hiteles forrást – erős kritikával – felhasználom. A kódex török átkötés előtti terjedelmét, a művek egymás utáni sorrendjét, az üres lapok elhelyezkedését hitelesnek tekintem.

Az egész kódexben megvizsgáltam a füzetek szerkezetét, és a fóliók egymáshoz való viszonyát, ti. hogy a pergamen hús- vagy szőr oldala következik-e egymás után. A vizsgálat egy fontos középkori könyvkötészeti szabály követését igazolta. Amikor megnyúztak egy birkát és bőréből pergament készítettek, ezt meghatározott szabályok szerint hajtották össze és alkották meg belőle a bifóliókat, ezekből pedig a füzeteket.

A bőrnek két oldala van, az egyik, ahol az állat szőrzete volt korábban, a másik pedig, ahol a húsa helyezkedett el. Ez utóbbi fehérebb, szebb; a szőr-oldal a szórtüszők miatt sötétebb és kevésbé sima felületű. A középkor folyamán figyeltek arra, hogy a szebb hús-oldal mellett a következő lap is hús-oldal legyen, szőr-oldal mellett pedig szőr-oldal, illetve hogy egy kéziratot mindig a szebb (hús-) oldalon kezdjék, hiszen ide általában díszes kezdőbetűk, címerek és más díszítmények kerültek.³⁰ A kódex ép részei következetesen mutatják ezt a szabályt, tehát joggal felételezhetjük, hogy a kódex korábbi állapotában is így volt. A két leírás összhangba hozásánál ezért egy olyan állapotot kell rekonstruálnunk, amely ennek a szabályszerűségnek is megfelel.

A második kéz által írt szöveg (80^v: Cicero: *Pro Milone*) egy mondat közepén szakad meg, a 105 kiskaputból álló beszéd 8. kiskaputjában („...num ipsa senex accipiat iunioem”), és a következő oldalon egy teljesen más szöveg kezdődik, teljesen más kézírással (harmadik kéz): *Rhetorica ad Herennium* részlet (III. 19. §.). Észrevehető, hogy a 80^v jobb oldala eléggé kopott. Ez szinte egyértelművé teszi, hogy a beszéd tovább folytatódott, és a török könyvkötő a rothadó lapokat a kódex Cicero-szöveg hagyományt tekintve legértékesebb részével együtt kidobta, az esetleges üres lapokat pedig újrahasznosították.³¹ A *Pro Milone* hiányzó része (97 kiskaput) kö-

30 Gaspar René Gregory 1885-ben Brüsszelben adta elő észrevételeit a kódexlapok szőr-hús oldalainak szabályos elhelyezkedéséről, ami a lenyúzott állatbőr össz ehajjtásának technikájával is magyarázható. A kodikológiában e jelenséget az ő tiszteletére *Gregory-szabálynak* nevezik. LEMAIRE, 1989. 46–49.

31 ÁBEL Jenő (1879. 68–78.) átolvasta a hazaérkezett corvinákat és megvizsgálta a bennük lévő latin szövegek minőségét szöveg-hagyomány szempontjából. Általában le-sújtó véleménye volt a humanista szövegek értékről. A *Pro Milone* beszédről viszont

rülbelül 10 fólión fér el. Ha az így nyert 10 fóliót hozzáadjuk a 89 fólióhoz, akkor már csak egy fólió hiányzik a Dethier által említett 100-ból.

Az utolsó hiányzó lap megtalálását a pergamen szőr-hús oldalának vizsgálata segíti. A kódex egyetlen levele tér csak el a szabálytól, ez pedig a 89. fólió, amely fejjel lefelé van a kódex végéhez kötve; ezt a vonalkázások elhelyezkedése mutatja. A lap hajlása azt sejteti, hogy egy hajdani bifólió jobb oldalán helyezkedett el. Tehát ennek egykor máshol kellett lennie, ha pedig a szőr-hús oldal szabályszerűségét figyeljük, akkor egyértelmű, hogy az egykori 91* lap, mivel a *Pro Milone* és a *Rhetorica ad Herennium* közötti két üres lap (91* és 92*) közül ez azonos a 89. levéllel szőr-hús oldal szempontjából. De ha ez így van, akkor még mindig hiányzik egy fólió a 100-ból. Ezt az 1^v és 2^f lapokon találjuk meg a rothadt felületre ragasztva. Ugyanis a 35 ajándékkul adott corvina mindegyikébe II. Abd ul-Hamid török szultán arany tintával törökül odaírta üdvözlő szavait: „A törvényhozó szultán Szulejman khan ő felsége ideje óta, a topkapui császári palota könyvtárában őrzött könyvek közül való. Az oszman birodalom padisahja, a felséges II. Abdul Hamid khan ő felsége, Magyarország tudomány egyetemének adott ajándéka. 1294 (1877.) Rebbi ül evvel 25-én.”³² A 20. kódex eredetileg itt rothadt volt, így a szultáni iratnak méltó felületet kellett teremteni. Ezt a török könyvkötő úgy oldotta meg, hogy a hús oldallal felfelé ragasztotta a 1^v és 2^f oldalra az egykori 92* fóliót. Az üres oldal vonalkázása, amely az egész kódexben megfigyelhető, mutatja, hogy ennek a 92* fóliónak kellett lennie. Így megvan mind a 100 levél, ugyanakkor a rekonstruált állapot is megfelel a szőr-hús oldalak szabályának. Az elveszett füzetek szerkezetét utólag már nem lehet rekonstruálni, de feltűnő, hogy a kódex összes füzetének közepe hús oldalon van, ezért ezt a szabályt bizonyára az elveszett részek is követték.

III. 4. A művek lejegyzésének sorrendje és a kódex esetleges középkori átkötései

Azt is megvizsgáltam kódexünkben, hogy a benne szereplő műveket milyen sorrendben jegyezheték le, illetve hányszor kötötték át még a középkor folyamán. Látszólag értelmetlen feltenni a kérdést, de a kódex

elismertően szól, amely a legjobb variánsokat tartalmazó kódexekkel mutat sok helyen azonosságot. Szomorú, hogy épp ezt dobta ki a török könyvkötő.

³² Dr. Erődi Béla fordítása. CSONTOSI, 1877. 158.

fentebb rekonstruált állapotában van egy magyarázatra szoruló jelenség. A művek közötti üres levelek ugyanis szokatlanok, mivel a pergamen nagyon drága volt, így aligha hagytak volna ki üres oldalakat, hogy a kódexbe tematikailag illő műveket másoljanak.

Az első három kéz által írt szövegek – szerzőjüket tekintve – egységet képeznek, mind Marcus Tullius Cicero művei, hiszen a harmadik kéz által lejegyzett „*Rhetorica ad Herennium*”-ot ekkor még Cicero művének tekintették. A tematikától csupán az utolsó kéz által írt művek térnek el. Ez magyarázza, hogy lejegyzőjük az utolsó levél hátoldalára, a kódex utolsó oldalára [88^v (100^{v*})] másolta a Phalarisz-levél fordítást, majd szintén verso oldalon [86^v (98^{v*})] kezdte a Szent Bernát-levelet.³³ Tehát ez volt a kódexbe másolt utolsó mű. Ezt azzal a mindennapi magatartásunkkal lehet megmagyarázni, hogyha tematikailag oda nem illő szöveget jegyzünk le, még ma is füzetünk utolsó lapjára írjuk, ezt a folyamatot pedig hátulról visszafele lapozva folytatjuk. Ezért nem szabad feltétlenül elfogadnunk, hogy a szövegeket folyamatosan másolják. Magyarázatunkkal megoldottuk a 83^r–86^r (95^{r*}–98^{r*}, Dethiernél: „96–99. blanc”) és 88^r (100^{r*}) üres lapjainak problémáját.

Már csak azt a két-három üres levelet kell megmagyaráznunk, amely a *Pro Milone* és a *Rhetorica ad Herennium* között volt egykoron. Mivel tematikailag szorosan az előzőekhez tartozik, csupán azzal tudom ezt a furcsaságot megmagyarázni, hogy a kódexet a 15. században átkötötték, mégpedig egy olyan quaterniót (négy bifólióból álló füzetet) kötöttek hozzá, melyen már rajta lehetett a harmadik kéz által írt szöveg. Ezt az elképzelést az is alátámasztja, hogy a harmadik kéz által írt mű kezdete egybeesik egy új füzet kezdetével.

Ha a második kéz által lejegyzett *Pro Milone* szöveg elhelyezkedését megnézzük, akkor láthatjuk, hogy egy füzet utolsó vagy utolsó előtti (az elveszett 81* helyzetétől függ) levelének recto oldalán kezdődik. Ez azt sejteti, hogy a kódexet a 14–15. század fordulóján is átkötötték épp e szöveg kedvéért. Itt az első kéz szövegét folytatták, nem hagytak ki üres oldalt. Ez a magyarázat az előzőt is alátámasztja, illetve mutatja, hogy a kódex a 14. század első felében a *De amicitia*, *De senectute*, *De officiis* és *De Somnio Scipionis* szövegek számára készült, és legfeljebb egy-két üres levél maradt benne.

³³ A Szent Bernát-levélnék KRISTELLER (1965–1997. I–VI.) tizenegy humanista kéziratát említi. ld. Melléklet.

A 20. kódex kötése:

1. 14. század, Burgundia (?).
2. átkötés: 14–15. század fordulója, amikor még a Castellini család római ágánál kellett lennie, ezért valószínűleg Rómában kötötték át. A Cod. Lat. 24. kódex azonos címere bizonyítja, hogy ekkor még a család tulajdonában volt.
3. átkötés: 15. század második fele. Nem lehet tudni, Itálián belül pontosan hol.
4. Konstantinápoly: 1877 előtt. A 8. és a 80. fólió után nagy hézag található. A kódexet 1989-ben a Budavári Palotában Szlabey Györgyi restaurálta.

III. 5. A humanista bejegyzések hozzátvetőleges datálása

Pontos datálást nem tudok adni, de feltűnő, hogy csak az első kéz által lejegyzett szövegnél vannak humanista szövegjavítások, jegyzetek. Mivel ezek időben lehetnek korábbiak a harmadik kéz, de későbbiek a második kéz írásánál, könnyen lehet, hogy a két újrakötés (2–3) között kerültek bele. A 3–4. kéznél egy humanista javítás, bejegyzés sincs.

Ha el szeretnénk dönteni, hogy Vitéz János elméletileg az eddig felsorolt sok bizonytalanság ellenére javíthatta-e a kódexet, ebben egyedül a Phalarisz-levél fordítás datálása és vizsgálata segíthet, mivel ez a 15. század folyamán született, és ez a kódexben szereplő legfiatalabb és utolsó előtti-ként bemásolt mű.

IV. 1. Giovanni Aurispa Phalarisz-levél fordítása

Magyarországon ezt a szöveget korábban nem azonosították. A kéziratban szereplő címzett, Démotelész neve alapján az eredeti görög szöveg megtalálható a ránk hagyományozódott 148 levélből álló Phalarisz-korpuszban (38. levél).³⁴ Egy jelenleg Milánóban található és 1443-ban lezárt kódex bejegyzéséből tudjuk,³⁵ hogy e fordítást Giovanni Aurispa (1376–1459)

34 Kritikai kiadása: HERCHER, 1873: főszöveg: 418., kritikai apparátus: LIV.

35 Milano, *Biblioteca Ambrosiana*, C 43. sup. misc. XV. s. f. 52. (sic!) „Aurispe Translatio ad Thomam de Campofregusio in qua Phalaris regnans negat a se relinquendam fore imperium assumptum nisi cum morte. Phalaris Demoteli s. Monitus tuos Demoteles non egre tuli” In: KRISTELLER, 1965–1997. I. 297. és II. 531.

Tommaso Fregosónak (1370–1453) címezte, Sabbadini szerint 1438 körül.³⁶ Ki volt a fordító és ki volt a címzett?

A 38. Phalarisz-levél fordítás szerzője, Giovanni Aurispa az itáliai humanista tudósok első generációjához tartozott. Életútja a tudomány szolgálatában telt, többször járt diplomataként a Bizánci Birodalomban, és útjairól mindig gazdag görög kódexgyűjteménnyel tért haza. Aktív részese volt a korabeli Itália tudományos életének, Janus Pannonius tanítójának, a ferrarai Guarinónak jó barátja, Lorenzo Valla görögstanára volt.³⁷ Korának görög kódexekben egyik leggazdagabb könyvgyűjteményét hozta létre.³⁸ Aktív irodalmi életet élt, olaszul és latinul egyaránt írt. Több görög műnek első latin fordítását ő készítette el,³⁹ akárcsak e levél-fordítás esetében.⁴⁰ E műveket itáliai hatalmasságoknak, mecénásainak címezte, ajánlásai közül az egyik Sabbadini kiadásában is hozzáférhető.⁴¹

36 SABBADINI, 1931. 176.; FRANCESCHINI, 1976. 50., 62.

37 BIGI, 1962.

38 Giovanni Aurispa hatalmas könyvtáráról egy 1459-ből fennmaradt hagyatéki jegyzékből szerezhetünk tudomást. FRANCESCHINI, 1976. Ebben 578 tétel szerepel. A Sforza család páviai könyvtárában ugyanezen év leltára szerint 824 könyv volt. PELLEGRI, 1955. Ebből is felmérhetjük e könyvtár gazdaságát, melyet a görög kódexek rendkívül nagy aránya is emelt.

39 Giovanni Aurispa a Phalarisz-levelek közül csak ezt fordította le, ezen kívül fordított Lukianosztól és Kassiosz Dióntól a római Battista Capodiferronak 1425-ben, Hippokratész leveleit Niccolò d'Estének 1430 körül, szintén Lukianosztól Leonello d'Estének 1429–1430 körül, Plutarkhosztól Timóleon életrajzát Giordano Orsini bíborosnak, szintén Plutarkhosztól Tomasso Parentucellinek, a későbbi V. Miklós pápának 1440 körül, Plutarkhosz egy másik művét Niccolò Specialénak 1443 körül, Hieroklésztől 1441–1454 között V. Miklós pápának. Ezek ránk is maradtak. Több fordítása elveszett: Pszeudo-Hérodotosz „*Vita Homeri*” című munkáját 1437-ben fordította le. 1444-ben Alfonz királynak megígéri Ailianosz „*De instruendis aciebus*” című munkájának fordítását, Xenophón *Kyropaideiáját* és *Oikonomikoszát* is lefordította, sőt Archimédészhez is hozzálátott. SABBADINI, 1931. 174–177.

40 Erre a következtetésre jutunk, ha megvizsgáljuk más kortárs Phalarisz-levél fordítás megszületését. Egy-egy levél fordítására az Aurispa-fordításon kívül még a következő példákat találjuk.

Az 57. levél fordítását Rinucius, egy itáliai humanista egy Pythagoras-, egy Lysis-levél kíséretében N. capuai kardinálisnak címezte még 1443 előtt. A prefáció kiadása: LOCKWOOD, 1913. 60–61. Kéziratai: Berlin; Staatsbibliothek, Stiftung Preußischer Kulturbesitz, Lat. qu. 558. 204^v. In: KRISTELLER, 1965–1997. III. 490–491. Cambridge; University Library, Add. 6188. 130–132^v. In: KRISTELLER, 1965–1997. IV. 10. Oxford; Balliol College, 131. mbr. 108^v–109. In: KRISTELLER, 1965–1997. IV. 244. Madrid; Biblioteca de la Universidad Central (jelenleg:) Archivo Histórico Universitario, Universidad Complutense de Madrid, cod. 129. cart. (és mbr.) 48^v.

Tommaso Fregoso, akinek levelünket ajánlották, 1415–1421 és 1436–1442 között genovai dózse volt. Két uralkodása között tizenöt évet száműzetésben töltött, eközben kétszer sikertelenül próbálkozott a hatalom visszaszerzésével. Második uralkodása után tizenegy évet élt száműzetésben haláláig. Tudjuk, hogy az antik kultúra kedvelője volt és számos humanista tudóssal kapcsolatot tartott, többek között Giovanni Aurispával is.⁴² Az Aurispáról szóló irodalom tanúsága szerint kettőjük között egyedül ez a levél a kapcsolódási pont.

Aurispa Phalarisz-levél fordításának kézírataiból megtudhatjuk,⁴³ hogy kizárólag itáliai eredetű kódexekben található meg. Általában miscellanea kódexekben szerepelnek más görög művek latin fordításai mellett, vagy más Aurispa-műveket tartalmazó kódexekben. A kéziratok legtöbbször nem tüntetik fel, hogy Aurispa a fordító. Ez arra utal, hogy nem a fordító tekintélye, hanem a levél tartalma segítette nagyszámú lemásolását: az a tény, hogy egy Phalarisz-levél latin fordítása. Ezt a népszerűséget pedig azt követően a legkönnyebb elképzelni, hogy megszületett a teljes levélkorpusz latin fordítása (1449 előtt),⁴⁴ különösen akkortól, amikor megjelent e fordítás *editio princeps* (1470). Ezután e levelek váltak az egyik

In: KRISTELLER, 1965–1997. IV. 587–588. Vaticanus 305. 98^r–99^r. In: LOCKWOOD, 1913. 57–61.

Több levelet is lefordított egy ismeretlen szerző. Egyetlen kézírata: Belluno; Biblioteca Civica, 430. cart. misc. XV. 41–106. Epistolae Phalaridis görög jegyzetekkel és javításokkal, inc. Phalaris Alciboo. Policletus Messenensis quem accusas, des. (Demaratusnak szóló levél) a tyranno tunc punitos esse. 106. Abaris Phalaridi, inc. Demonstrasti naturam. „*Traductiones Urbani in fabulas Esopi ex epistolis Phalaridis de verbo ad verbum.*” Mazzatinti az Aisopos-, Phalaris- és Isocrates-fordításokat mind Urbanus Bolzaniusnak tulajdonítja. In: KRISTELLER, 1965–1997. II. 494.

41 SABBADINI, 1931. 177sk.

42 AMELOTI, 1998. Aurispán kívül Giacomo Bracellivel, Bartolomeo Guascóval, Bartolomeo Fazióval, Antonio Astensanóval, Giovanni Mario Filfelóval és Antonio Cassarinóval is jó viszonyban volt.

43 ld. Melléklet.

44 A levélkorpusz teljes latin fordítását Franciscus Aretinus (Francesco Accolti vagy Francesco Griffolini) készítette el és Malatesta Novellónak (Cesena ura) címezte Tudér szerint 1449 előtt. A levelek olasz fordítását erről Bartolomeo Fonizio készítette el (ed. princeps: 1471), majd Fr. Aretinus négy levéllel kibővített változatát Joannes Andreas Ferrabos is lefordította (1475). A görög szöveg *editio princeps* 1498-ban jelent meg Velencében (Aldus Manutius). TUDER, 1931. 115–123. A Phalarisz-levél későbbi népszerűségét a 16–18. század folyamán a görög-latin kiadásainak és olasz, francia, angol nyelvű fordításainak nagy száma mutatja. BRITISH MUSEUM, 188. 569–575.

legolvasottabb görög művé. Ezt a népszerűséget világosan illusztrálja 1500 előtti kiadásai száma: 34 különböző kiadást különítenek el az ősnymtatványok kutatói, Tuder szerint ez 1500 előtt 10 000 fölötti példányszámot jelent.⁴⁵ Az Aurispa-fordítás 21 kéziratának legnagyobb része minden bizonnyal ebben az időszakban keletkezett, ezek közül a legkorábbi 1443 előtti, amit egy possessor-bejegyzésből tudunk.⁴⁶ Ennél pontosabb datálást csak akkor tudunk adni, ha a levél tartalmát Tommaso Fregoso életének aktualitásával vetjük össze és megvizsgáljuk, Aurispa mit tett hozzá a görög levélhez, amikor lefordította.

IV. 2. A levél latin szövege (Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 20. 88^v)

A 20. számú kódex szövegét közlöm, és lábjegyzetben megadom egy másik kézirat eltérő olvasatait (Róma, *Biblioteca Corsiniana* 583 [45 C 18] 112^r). A közölt szöveg a kézirat helyesírását követi.

1. <F>aleris⁴⁷ Demoteli salutem. ⁴⁸ Monitus tuos demoteles⁴⁹ non egre
2. tuli. Imperator enim nunquam factus principatum dep-
3. onere consulis imperatori. Nullum tamen deorum ad huius
4. rei securitatem iussorem fidei adhibes. Quo forsam⁵⁰ michi⁵¹ per-
5. suaderem⁵² te sane arbitratus consultum pro hac re et aptum
6. et dignum. Uerum non recte iudicas, si tutius imperatori fore
7. putas summam rerum omittere quam tenere. Nam ut priuato

45 HAIN, 1826–1838. No. 12871–12900.; COPINGER, 1895–1902. No. 4736.; REICHLING, 1905–1914. No. 185, 676, 1318. TUDER, 1931. 116–117.

46 Milano, *Biblioteca Ambrosiana*, C 43. sup. misc. XV. In: KRISTELLER, 1965–1997. I. 297. és II. 531. SABBADINI (1903. 83.) A kódex Franc. Pizzolopasso tulajdona volt (†1443), tehát a fordításnak ezelőtt kellett keletkeznie.

47 A kezdőbetűnél egy apró F betű látható az illuminátor számára.

48 A római kéziratból hiányzik, helyette van vörös tintával írt címmegjelölés: **R** Demosthenes philosophus Phalaris tyranno suadebat ut tyrannidem deponeret: cui et contra Phalaris respondet hoc ingens pacto.

49 **R** Demosthenes

8. uiro multum⁵³ utilius⁵⁴ est ciuilliter uiuere⁵⁵ quam adipiscantur tirani-
 9. dem,⁵⁶ ita imperatori principatum tenere⁵⁷ quam linquat.⁵⁸ Omni<no>
 10. de imperio ita cogitandum reor ut de generatione et uita h<ominum>.
 11. Si quis enim penas possibile nasciturum quempiam natus monu-
 12. isset ad quantam sollicitudinem⁵⁹ ad quanta infortunia nascimur,
 13. certe nunquam nasci uoluisset. Et si ambitioso ante usum regni
 14. persuadere quis potuisset, que imperio infelicitates ad <iuncte sunt>,
 15. ciuis uere quam ciuium dominus esse maluisset. <itaque demote->
 16. les⁶⁰ non nasci homines⁶¹ utilius est quam ad hanc infelicem et⁶² <uariis>
 17. implicitam curis uitam uenisse. Et omne uite tempus <ciuem⁶³ ui->
 18. uere quam imperare prestat. Quam ob rem si ante hanc regn<i> usur->
 19. pationem que⁶⁴ in eo⁶⁵ malla⁶⁶ esse solent <con>silio disseruisses,⁶⁷ omnino
 20. michi⁶⁸ persuasum fuisset⁶⁹ non dominari. Nunc quoque cum ob⁷⁰ <regni>
 21. necessitatem coactus plura⁷¹ fecerim que non esse⁷² recto⁷³ facta op-
 22. inioni hominum iam⁷⁴ insederit,⁷⁵ nunquam m<on>eri possem <ut>
 23. hunc principatum relinquam, non etiam⁷⁶ ab ipso Ioue. Nam
 24. non solum inimicos⁷⁷ haberem, quos nunc⁷⁸ puto imo <hi⁷⁹ quos in->
 25. fidos arbitror non modo contra me seuirent, quin etiam contra
- 49 **R** Demosthenes 50 **R** forsan 51 **R** mihi
 52 **R** persuadentem 53 **R** multo 54 **R** utilis
 55 **R** uiuat 56 **R** tyranni adipiscantur 57 **R** teneat
 58 **R** relinquat 59 **R** sollicitudinem 60 **R** Demosthenes
 61 **R** homini non nasci 62 **R** om. 63 **R** ciuem uite tempus
 64 **R** quam 65 **R** in eo om. 66 **R** mala
 67 **R** edocens constulisses

IV. 3. A görög szöveg magyar fordítása⁸⁷

Démotelésznek!

Megbocsátom neked buzdító szavaid, hogy türannosz sosem voltál ugyan, mégis azt tanácsolod, mondjak le az egyeduralomról, s közben egyetlen biztosítékról kezkeskedő istent sem említasz, akinek magam is rögtön hinnék, hanem önmagad képezed a legmeggyőzőbb kezesnek egy ilyen ügyben; fogalmad sincs arról, hogy az egyeduralom megszerzésénél kockázatosabb megválni tőle. Mert ahogyan egy magánember számára az egyeduralomnál sokkal előnyösebb, ha nem egyeduralkodó, úgy az egyeduralkodónak is előnyösebb a hatalmáról való lemondás helyett annak megtartása. Összességében pedig az egyeduralomról úgy kell gondolkodnunk, mint az emberek születéséről és életéről. Mert ha az ember saját születése előtt hallaná, ha valahogy lehetséges volna, mennyi kellemetlenség éri az életben,

-
68 R om.	69 R persuasus fuissem	70 R ad
71 R plurima	72 R om.	73 R recte
74 R om.	75 R insederet	76 R et
77 R inimicos	78 R non	79 R in me ii
80 R mihi	81 R uillas	82 R quicquid
83 R nec	84 R om.	85 R om
86 R add. vale	87 HERCHER, 1873, főszöveg: 418., kritikai apparátus: LIV.	

soha meg se akarna születni, így a magánember, ha egyeduralomra só várogva előre értesülne annak nyomorúságairól, sose akarna uralkodni, s a türannosz se akarna magánemberként élni. Épp ezért, Démotelész, úgy vélem, az embernek a születésnél előnyösebb meg nem születnie, az egyeduralkodásnál pedig előnyösebb mindhalálíg magánembernek maradnia. Ha még az egyeduralom előtt aztál volna tanácsot bemutatva annak árnyoldalát, mindenképp elfogadtam volna, hogy ne legyek türannosz, most viszont, hogy már türannosz vagyok, s az uralom kényszerűségénél fogva sok elhamarkodott tettet követtem el, egyetlen ember sem tud meggyőzni arról, hogy lemondjak erről a hatalomról, még a leghatalmasabb istenség sem. Mert ha lemondanék az egyeduralomról, jól tudom, sok szörnyűséget kellene elszenvednem korábbi alattvalóimtól, s így kellene befejeznem életem.

IV. 4. A 38. levél Phalarisz-levél görög szövege

Δημοτέλει.

Συγγνώμην ἔχω σοι τῶν παραινέσεων· τύραννος γάρ οὐ γεγονώς τυράννῳ συμβουλεύεις καταθέσθαι τὴν τυραννίδα, θεῶν μὲν οὐδένα μοι διδοῦς ἐγγυητὴν τῆς ἀσφαλείας, ᾧ τάχα ἂν καὶ ἐπέισθην, ἀξιόπιστον δὲ σαυτὸν ἡγούμενος ἀνάδοχον ὑπὲρ τηλικούτου πράγματος, σχεδὸν οὐκ εἰδώς, ὅτι τοῦ κτήσασθαι τὴν τοιαύτην ἀρχὴν ἐπισημότερόν ἐστι τὸ καταθέσθαι. ὡσπερ γὰρ ἰδιώτῃ τοῦ τυραννῆσαι πολλῶ λυσιτελέστερόν ἐστι τὸ μὴ τυραννῆσαι, οὕτω τυράννῳ τοῦ καταθέσθαι τὸ μὴ καταθέσθαι τὴν ἀρχὴν τῆς τυραννίδος. καθόλου δὲ τὸ περὶ τυραννίδος οὕτως ὡς περὶ γενέσεως καὶ ζωῆς ἀνθρώπου φρονητέον· οὔτε γὰρ ἀνθρώπος ἀκούσας πρὸ τῆς ἑαυτοῦ γενέσεως, εἴ πως γένοιτο δυνατὸν, ὅσοις μέλλει δυσκόλοις ἐγκυρήσειν παρὰ τὸν βίον, γεννηθῆναι βουλευθεῖη ποτ' ἂν, οὔτ' ἰδιώτης ἐσπουδακῶς τυραννῆσαι, προπυθόμενος τὰς ἐν τυραννίδι κακοδαίμονίας, τύραννος ἂν, ἀλλ' οὐκ ἰδιώτης ἐθελήσειε καταβιῶναι. οὕτω, Δημοτέλες, ἀνθρώπῳ τοῦ μὲν γενέσθαι συμφορώτερον ὄρω τὸ μὴ γενέσθαι, τοῦ τυραννῆσαι δὲ τὸ μείναι μέχρι ζωῆς ἰδιώτην. εἰ μὲν οὖν πρὸ τῆς τυραννίδος τὰ περὶ αὐτῆς μοι διηγησάμενος κακὰ συνεβούλευες, πάντως ἂν ἐπέισθην μὴ τυραννῆσαι, τύραννος δ' ἂν καὶ διὰ τὴν ἀνάγκην τῆς ἀρχῆς εἰς πολλὰ προπεπωκῶς οὐχ οἷον ἀνθρώπῳ τινὶ πεισθεῖην ἂν καταθέσθαι τὴν αὐτῆς ἐξουσίαν, ἀλλ' οὐδὲ θεῶν τῷ δυναστεύοντι. καταθέμενον γὰρ τὴν ἀρχὴν οἶδ' ὅτι δεῖ πολλὰ καὶ δεινὰ παθόντα πρὸς τῶν τυραννηθέντων οὕτω καταστρέψαι τὸν βίον.

IV. 5. A Démotelész-levél latin és görög változatának összevetése; Aurispa, a fordító

Nézzük meg e levél kapcsán Aurispa fordítói sajátosságait. Mivel görög–latin fordításai közül egyiknek sincsen nyomtatott kiadása, csak e levelet vehetjük szemügyre ebből a szempontból.

Ha a levél első görög mondatát összevetjük a latin fordítással, számos különbséget találunk. Aurispa egyetlen hosszú mondatból több rövidet alkotott. A görög mondat μὲν-δὲ és az ehhez kapcsolódó *participium coniunctum* szerkezetet a latin változat ragozott igealakokkal, külön mondatban adja vissza. Egy komolyabb változtatás is mutatja a fordító szövegtagolási szándékát. A *quo*-val kezdő mondatban a vonatkozó névmás az előző mondat tartalmát foglalja össze, a görög φ az ἐγγυητήν-re vonatkozik. Ha a latin változatban a *iussorem*-re vonatkozna, akkor *cui*-nak kellene szerepelnie.

Érdekes megvizsgálni a görög-latin megfeleltetéseket és az Aurispa által hozzátett többletet. A καταθέσθαι τὴν τυραννίδα-t szétbontja „*principatum deponere imperatori*”-vá. Az ἀσφαλείας-t is szétbontja ad „*huius rei securitatem*”-re, az ἀξιόπιστον-t és ἀνάδοχον-t „*sane consultum et aptum et dignum*”-ra, az egész kifejezést ügyesen latinizálva. A ὄτι-val kezdődő egységből *s*-vel kezdődő mellékmondatot farag, és a göröggel ellentétben Démotélész teszi meg alannyá, emellett a τοιαύτην ἀρχήν-t „*summam rerum*”-mal interpretálja, ugyanakkor a görögben nem szereplő *imperator* szót is betoldja. Ha figyelembe vesszük, hogy az ekkor beszélt latin nyelvben a *quod*-dal és *quia*-val kezdődő alárendelt tárgyi mellékmondatok voltak használatban, e lépésben mindenképpen tudatos klasszicizálást kell látnunk. Görög-latin megfeleltetések: előbbiek, τύραννος-*imperator*; ἀρχήν-*principatum*, *summam rerum*, οὐ γεγινώς-*perfectum* miatt egy *numquam*-ot is betold, μὲν-*tamen*, δὲ-*verum*.

A következő mondatban két változtatást emelnék ki: a τὸ μὴ τυραννῆσαι-t „*civiliter vivere*”-vel, a τὸ μὴ καταθέσθαι-t „(*summam rerum*) *tenere*”-vel fejezi ki. Tehát a szóismétlés elkerülése érdekében más szót keresett.

A következő görög mondaton is változtat, talán ismét a tagolás és a közérthetőség kedvéért. A személytelen φρονητέον-t „*cogitandum reor*”-ral fordítja.

Ezután az ἄνθρωπος ἀκούσας-t (ált. alany + *part.*) elegánsan „*si quis monuisset*”-re cseréli, s közben a mondat alanya és tárgya is helyet cserélnek. A latin tehát értelmező fordítás. A πρὸ τῆς ἐαυτοῦ γενέσεως-ra találékonnyan találja meg az éppen ezt jelentő *nasciturum*-ot (aki születése előtt áll). A görög δυσκόλοισ-*s*-t két szóval adja vissza: *solicitudo*, *infortunia*. A tagolás és a párhuzamosság kedvéért az ιδιώτης-t *civis*-szel fordítja szemben a korábbi „*vir privatus*”-szal, a τύραννος-t pedig „*civium dominus*”-ként írja körül.

A következő mondatban a ragozott (*sing.* 1) görög igealak ellenére általános alanyt használ (*utilius est*), a τοῦ γενέσθαι-t bővebben körülírja:

„*ad hanc infelicem et variis implicitam curis vitam venisse.*” Az ἰδιότης-t ismét *civis*-szel fordítja.

Ezt követően a συμβούλευες-t két szóban fordítja: „*consilio disse-ruisses*”; a κακὰ-t kifejti: „*que in eo mala esse solent.*” Az ezutánani mondatban az εἰς πολλὰ προπετωκῶς-t egyszerűsíti, s „*plura fecerim*”-mel adja vissza. Ezt a nehezen értelmezhető részt értelmező fordítással egészíti ki, ami nincs benne a görög szövegben: „*que non esse recto facta opinioni iam in-se-derit.*” A mondat végén a θεῶν τῶ δυναστεύοντι-t egyszerűen *ab Iove*-ba sű-ríti.

Az utolsó mondat fordításánál Aurispa szokatlanul nagymértékben elszakad az eredeti szövegtől. Az általánosan kifejtett gondolatokat sok konk-rét példával frissíti fel, s másképp fejezi be a levelet, mint a görög. Az ere-deti változatban Phalarisz számot vet azzal a lehetőséggel, hogy ha lemond hatalmáról, megölik egykori alattvalói, ezzel szemben a latin szöveg Phala-risza teljes tudatossággal és hatalomvágyból vállalja fel az uralmat.

A levél aktualitását Aurispa többletként megjelenő értelmező fordí-tásrészeiben kereshetjük. Mivel a türannosz rosszat tesz alattvalóival, ha lemond hatalmáról, egykori alattvalói őt magát, a családját, a tulajdonát, híveit mind elpusztítják, sőt nevét is eltörlik a föld színéről. Mikor bírha-tott ez különös jelentőséggel Tommaso Fregoso számára? Minden bi-zonnyal második uralkodása alatt (1436–1442), amikor a hatalom elvesz-tése foglalkoztathatta. Így nagy valószínűséggel ekkor keletkezhetett a le-vél fordítása.

V. Aurispa fordításának helye a Phalarisz-levelek hagyományában

Phalarisz az ókori Szicília Akragasz nevű városának (ma a dór templomá-ról híres Agrigento) türannosza volt a Kr. e. 6. század első felében, aki az ókori irodalomban a kegyetlen zsarnok mintaképe lett. Már Pindaros⁸⁸ azt mondja róla, hogy ellenségeit élve halálra sütötte egy bronzbikában. Lukiánosznál találkozhatunk a Phalarisz melletti retorikai megnyilatko-zással, és innen sejthetjük, hogy a császárkor szónokiskoláiban szokásos gya-korlat lehetett Phalarisz szemszögéből érvelni.

Ránk maradt egy 148 levélből álló gyűjtemény görögül, melyek legjavát Phalarisz írta korának jelentős személyeihez, néhány esetben azonban az ő leveleire válaszolnak.⁸⁹ Az újkori filológia első jelentős alkotása Richard Bentley (1697) tanulmánya volt, amelyben Themisztoklész, Euripidész és Szókratész levelein kívül Phalarisz leveleiről is kimutatta belső ellentmondások alapján, hogy császárkori hamisítványok, és nem állítólagos szerzőik írták őket.⁹⁰ Hosszas vita után győztek Bentley ésszerű érvei, és e levelek elvesztették állítólagos régiségük által kölcsönzött népszerűségüket. Azóta a tudomány mostohán bánt velük, amit az a tény is mutat, hogy a teljes korpusz legmodernebb élő nyelvű fordítása 1803-ban jelent meg franciául,⁹¹ és jó kritikai kiadása sincs. E levelek a 15–16. században voltak a legnépszerűbbek, ahogyan ezt korábban láthattuk, és épp az általunk vizsgált volt az első, amelyet Itália lakói latinul olvashattak. Ez biztosít neki előkelő helyet a Phalarisz-levelek utóéletében.

Befejezés

Ahogy fentebb láttuk, semmi okunk sincs feltételezni, hogy az Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 20. jelzetű kódexe 1877 előtt járt Magyarországon, ezért kénytelenek vagyunk áttenni a harmadik csoportba, a nem hiteles corvinák közé. Sem amellett, sem az ellen nem tudunk érveket felhozni, hogy a kódex humanista bejegyzéseit Vitéz Jánoshoz kössük. Ezt utólag lehetetlen eldönteni, de semmi nem indokolja ennek feltételezését, igaz, kizárni sem tudjuk. Bár vizsgálatunkkal kódexünket megfosztottuk magyar vonatkozásától, mégis számos kérdést sikerült tisztáznunk, talán ezek megbízhatóbb eredmények, mint a korábbiak.

88 Pindaros, Pyth. I. 185

89 A Phalarisz-levelek szöveggyűjteményét és utóéletét TUDER (1931) és KRUMBACHER (1897. 603–604.) foglalták össze. Mindmáig HERCHER (1873. 409–459.) kiadása a legjobb, de nem tekinthető kritikai kiadásnak, mert sok fontos kódexet mellőz. A Phalarisz-levelek szakirodalmát BESCHORNER (1994. 186–187.) foglalja

90 BENTLEY, 1697. 1699.

91 BENABEN, 1803.

1. Aurispa Phalarisz-levél fordításának eddig fellelt párhuzamos kéziratai
2. A Szent Bernát-levél humanista kéziratai
3. Az EK 20. sz. kódexének felépítése

1. Aurispa Phalarisz-levél fordításának eddig fellelt párhuzamos kéziratai

Olaszország: (16 db)

- Bologna, *Biblioteca Universitaria*, 2948. cart. misc. XV–XVI. s. 39^v – 40^f. In: KRISTELLER, 1965–1997. I. 25. tr. Aurispa. Kristeller megjegyzi, hogy a levél előtt egy prefáció található (39^f–39^v), s csak ezután következik maga a levél.
- Brindisi, *Biblioteca Pubblica Arcivescovile “Annibale de Leo”*, A/6. Korábban 115. In: KRISTELLER, 1965–1997. I. 38.-ban 80. mbr. misc. XV. s. (1473). 122–123. In: KRISTELLER, 1965–1997. I. 38. (tr. Aurispa.) A kódex teljesen azonos a firenzei Biblioteca Riccardiana 671-es kódexével, ez utóbbi Landinusnak még egy beszédét és levelét tartalmazza többletként. A kódex vége a következő bejegyzést tartalmazza: „*Gabriel Finalis anno domini MCCCCLXXIII.*”
- {Firenze, *Biblioteca Gaddiana*, Plut LXXXX. Sup. Cod. LII. [47] b} Közvetlenül Aurispa-művek után következik. Mivel Aretinus elterjedt fordításától különbözik, a kéziratkatalógus kiadója feltételezi, hogy Aurispa fordítása. „*Phalaridis Epistola Demoteli Philiosopho, qui ei suadebat, ut tyrannidem deponeret, eodem forte Aurispa interprete.*” In: BANDINI, 1776. III. col. 630. Kristellernél e kódexet nem találtam.
- Firenze, *Biblioteca Laurentiana*, 201. (278–210), misc. XV. s. fólio-szám nincs, de a kódex utolsó előtti darabja. In: KRISTELLER, 1965–1997. I. 83. tr. Aurispa. Közvetlenül a Phalaris-levél előtt egy másik Aurispa-levél és -költemény található.
- Firenze, *Biblioteca Riccardiana*, 671 (N IV 24) 104^v–105^f. In: KRISTELLER, 1965–1997. I. 196. A kódex kevés többletétől eltekintve egyezik a Brindisiben található Biblioteca Arcivescovile 80-as kódexével. A fordítót Kristeller nem tünteti fel.
- és ui. 969. cart. misc. XV. s. 48^f – 49^f. In: KRISTELLER, 1965–1997. I. 212. (tr. Aurispa).
- {Milano, *Archivo di Stato*, Codex Cibrarius, vagy Codex Castiglione, cart. misc. XV. s. 157} In: KRISTELLER, 1965–1997. VI. 28–30. A második világháború óta holléte ismeretlen.
- Milano, *Biblioteca Ambrosiana*, C 43. sup. misc. XV. s. f. 57. In: KRISTELLER, 1965–1997. I. 297. és II. 531. tr. Aurispa. SABBADINI (1903. 83.) e kódex bejegyzésére utal Aurispa szerzőségével kapcsolatban: f. 52. (sic!) „*Aurispe Tranlatio ad Thomam de Campofreguisio in qua Phalaris regnans negat a se relinquendam*

fore imperium assumptum nisi cum morte. Phalaris Demoteli s. Monitus tuos Demoteles non egre tuli.” A kódex Franc. Pizzolopasso tulajdona volt (†1443), tehát a fordításnak ezelőtt kellett keletkeznie.

Milano, *Biblioteca Nazionale Bradiense (Brera)* AG IX 10. misc. XV. s. fólió-szám nem szerepel. In: KRISTELLER, 1965–1997. I. 353. tr. anon. (i.e. Aurispa).

Palermo, *Biblioteca Comunale*, 2 Qq C 79. XV. s. cart. misc. fólió-szám nincs megadva. In: KRISTELLER, 1965–1997. II. 26. Phalaris (sic!) Demoteli salutem. (tr. Aurispa). A kódex sok más művet is tartalmaz Aurispától.

Pisa, *Biblioteca del Seminario Arcivescovile Santa Caterina*, cod. 136. misc. XV. fólió-számok nincsenek megadva. In: KRISTELLER 1965–1997. VI. 142. A kódex több Aurispa-fordítást is tartalmaz.

Ravenna, *Biblioteca Classense*, 271. mbr. misc. XV. s. 117^v–118^v. In: KRISTELLER, 1965–1997. II. 81. (tr. Aurispa). Kristeller megjegyzi, hogy a kódex fólió-számozása következetlen. A Phalaris-levél pontos száma nincs feltüntetve, de az előtte levő munkáé 115^v–117, az utána következőé pedig 119^v–127^v, ezért valahol a kettő között kell lennie. E kódexben található egy száúra, melyet Firenzében 1432-ben Jo. Aurispának írtak (f. 137–139, tehát a Phalaris-levél fordítása után másolták be).

Roma, *Biblioteca Corsiniana (Accademia dei Lincei)*, Corsin. 583 (45 C 18). cart. misc. XV. s. 112^r. In: KRISTELLER, 1965–1997. II. 110. A kódexben a levél címezett-jét elírták Demosthenésznek. A kódex több más fordítást is tartalmaz Aurispától, például közvetlenül e levél után Lukianosz egyik dialógusának fordítását.

Roma, Città del Vaticano, *Biblioteca Apostolica Vaticana*, Fondo Rossiano, 50 (VII a 50) mbr. misc. XV. 106^v–107^v. In: KRISTELLER, 1965–1997. II. 468.

Roma, Città del Vaticano, *Biblioteca Apostolica Vaticana*, Fondo Barberiniano Latino, 98 (VIII 98), mbr. misc. XV. s. fólió-szám nincs feltüntetve. In: KRISTELLER, 1965–1997. II. 442.

Venezia, *Biblioteca Nazionale Marciana*, lat. XI. 100 (3938). cart. misc. XV. s. 120–120^v. In: KRISTELLER, 1965–1997. II. 255. A kódex egy bejegyzése szerint 1454-ben Bened. de Ovetariis civis Vincenvie birtokában volt.

Németország: (2 db kódex, a levél szövegének három változata)

Berlin, *Staatsbibliothek, Stiftung Preußischer Kulturbesitz*, Lat. fol. 557. cart. misc. XV. 147^v–148. In: KRISTELLER, 1965–1997. III. 482–483. A kódex több művet tartalmaz Aurispától.

Berlin, *Staatsbibliothek, Stiftung Preußischer Kulturbesitz*, Lat. qu. 601. cart. misc. XV. s. 4^v–5^v és 113–114. Kétszer ugyanez a levél. In: KRISTELLER, 1965–1997. III. 491. Több Aurispa-mű is szerepel e kódexben.

Magyarország: (1db)

Budapest, *Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára*, Cod. Lat. 20. 88^v

Spanyolország: (1 db)

Toledo, *Biblioteca del Cabildo*, jelenleg (1952, 1955): *Archivo y Biblioteca Capitolares*, cod. 100, 42. cart. misc. XV. 102. In: KRISTELLER, 1965–1997. IV. 645–646. A kódex itáliai eredetű, és több más művet is tartalmaz Aurispától.

Amerika Egyesült Államok: (3 db)

New Haven, Connecticut; *Yale University Library*, Ms. 63. cart. misc. XV. 152–153^v. A Szent Bernát-levelet is tartalmazza. In: KRISTELLER, 1965–1997. V. 277–278.

New Haven, Connecticut; *Yale University Library*, Marston Collection ms. 100. cart. misc. XV. s. 103^v–104^v. In: KRISTELLER, 1965–1997. V. 286. Aretinus Phalarisz-levélkorporusz fordítása is megtalálható e kódex elején.

Princeton, New Jersey, *Princeton University Library*, Kane Collection; Kane 22. mbr. misc. XV. s. 115^v. In: KRISTELLER, 1965–1997. V. 381.

2. A Szent Bernát-levél humanista kéziratai

1. Franciaország, Paris, *Bibliothèque Nationale*, Ital. 1022. mbr. misc. s. XV. 213–216. Ps.-Bernard, epistola ad Raimundum. In: KRISTELLER, 1965–1997. III. 311.
2. Olaszország, Borgonovo Val Tidone (Piacenza), *Convento di S. Bernardino*, cod. 2. mbr. és cart. misc. XV–XVI. Cicero, Brutus. Ps.-Bernardus, epistola ad Raimundum. In: KRISTELLER, 1965–1997. V. 512.
3. Olaszország, Foligno; Seminario Vescovile, Biblioteca Jacobilli, C IX 18. mbr. misc. XV. 57 fols. 9^v–10. Bernardus ad Raimundum. In: KRISTELLER, 1965–1997. V. 631.
4. Olaszország, Napoli, *Biblioteca Nazionale*, Già Viennesi lat. 34 (Korábban: Vindob. 1048). mbr. XIV. Címjegjelölés (92^v): Explicit tabula super 336 epistolis Beati Bernardi cum dictis eiusdem ordinatis per materias secundum literas alfabeti edita de mandato... pape Johannis 22 i a fratre Francisco Toti de Perusio de ordine minorum et episcopo Sarnensi. In: KRISTELLER, 1965–1997. I. 437. Lehet, hogy a kérdéses levél nincs benne, de a korpusz nagysága ezt valószínűvé teszi.
5. Olaszország, Udine, *Biblioteca Arcisovile*, Fondo Bartolini, Bartolini 83. cart. misc. XV (1449). Scritto per Francesco Horlandi a Montevarchi. Ps.-Seneca, de quattuor virtutibus. Isopus. Disticha Catonis. Ps.-Bernardus, epistola ad Raimundum. Toszkán nyelven. In: KRISTELLER, 1965–1997. VI. 237.
6. Olaszország, Udine, *Biblioteca del Seminario Arcisovile*, s.n. cart. misc. XVI. Nincsenek fólió-számok. A kódex végén: Ps.-Bernardus ad Raimundum. In: KRISTELLER, 1965–1997. VI. 245.
7. Olaszország, Prato, *Sezione Archivio di Stato*, fasc. E. s. XIV–XV. 13 fols. Ricette. fasc. J. cart. misc. XIV–XV. 43 fols. Petrarca-sonáták és más köl-

- temények, végül pedig: Ps.-Bernardus levele Raimundushoz, volg. In: KRISTELLER, 1965–1997. VI. 147.
8. Spanyolország, Madrid, *Biblioteca Nacional*, 20530. cart. XV. 45–49^v. Epistola Bernardi Raymundo. 50. egy levél vége: des. sponte mea contentus sum. 50^v üres. In: KRISTELLER, 1965–1997. IV. 578.
 9. USA, Durham, North Carolina, *Duke University Library*, Latin ms. 46 (folio). cart. misc. XV. 132 fols. Itáliai eredetű. 131–132^v (más kéz). Epistola Bernardi ad Raimundum. In: KRISTELLER, 1965–1997. V. 260–261.
 10. USA, New Haven, Connecticut, *Yale University Library*, Ms. 63. cart. misc. XV. 151. Ex epistola Beati Bernardi. 152–152^v. Epistola Phalaris Demotelli, inc. Monitus tuos. In: KRISTELLER, 1965–1997. V. 277–278. A kódex leírása nem utal arra, melyik Bernát-levél van benne, érdekes azonban, hogy a Démotelész-levél is megtalálható közvetlenül a Bernát-levél után.
 11. USA, New Haven, Connecticut, *Yale University Library*, Marston ms. 247. cart. misc. XV. S. Bernardo, epistola ad Raimundum, volg. (145^v–148). In: KRISTELLER, 1965–1997. V. 288–289.

3. Az Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 20. sz. kódexének felépítése

quaternio	sh	I	quinto	sh	40	quinto	sh	72
	hs	II		hs	41		hs	73
	hs	1		sh	42		sh	74
	sh	2		hs	43		hs	75
	sh	3		sh	44		sh	76
	hs	4		hs	45		hs	77
	sh	5		sh	46		sh	78
	hs	6		hs	47		hs	79
quinto	sh	7	quinto	sh	48	elvezeti főlíók	hs	81*
	hs	8		hs	49		sh	82*
	hs	9		sh	50		hs	83*
	sh	10		hs	51		sh	84*
	sh	11		sh	52		hs	85*
	hs	12		hs	53		sh	86*
	sh	13		sh	54		hs	87*
	hs	14		hs	55		sh	88*
quinto	sh	15	quinto	sh	56	quaternio	hs	89*
	hs	16		hs	57		sh	90*
	sh	17		sh	58		hs	91*
	hs	18		hs	59		sh	92*
	sh	19		sh	60		hs	(93*) 81
	hs	20		hs	61		sh	(94*) 82
	sh	21		sh	62		hs	(95*) 83
	hs	22		hs	63		sh	(96*) 84
quinto	sh	23	quinto	sh	64	quaternio	hs	(97*) 85
	hs	24		hs	65		sh	(98*) 86
	sh	25		sh	66		hs	(99*) 87
	hs	26		hs	67		sh	(100*) 88
	sh	27		sh	68		hs	89
	hs	28		hs	69			
	sh	29		sh	70			
	hs	30		hs	71			
quinto	sh	31	quinto	sh	66	quaternio	hs	(93*) 81
	hs	32		hs	67		sh	(94*) 82
	sh	33		sh	68		hs	(95*) 83
	hs	34		hs	69		sh	(96*) 84
	sh	35		sh	70		hs	(97*) 85
	hs	36		hs	71		sh	(98*) 86
	sh	37		sh	72		hs	(99*) 87
	hs	38		hs	73		sh	(100*) 88
quinto	sh	39	quinto	sh	74	quaternio	hs	81*
	hs	40		hs	75		sh	82*
	sh	41		sh	76		hs	83*
	hs	42		hs	77		sh	84*
	sh	43		sh	78		hs	85*
	hs	44		hs	79		sh	86*
	sh	45		sh	80		hs	87*
	hs	46		hs	81		sh	88*

jelmagyarázat:	
s	= szőr oldal
h	= hús oldal
81	= jelenleg 81. főlíó
81*	= egykor (1877 előtt) 81. főlíó
(93*) 81	= egykor 93. főlíó, most 81. főlíó

Felhasznált irodalom jegyzéke

Kéziratok

Bp. Egyetemi könyvtár, Cod. Lat. 20.; 24.
Bp. Országos Széchényi Könyvtár, Fol. Hung. I. 1110.
Róma, Biblioteca Corsiniana 583 [45 C 18]

Forráskiadások

HERCHER

1873 *Epistolographi Graeci*. Szerk.: HERCHER, Rudolphus. Parisiis, 1873.
(*Scriptorum Graecorum Bibliotheca*, 16.)

LOCKWOOD

1913 LOCKWOOD, Dean P.: De Rinutio Aretino Graecarum litterarum interprete. In: *Harvard Studies in Classical Philology*, 24. (1913) 50–109.

Szakirodalom

ÁBEL

1879 ÁBEL Jenő: *Corvinkódexek*. Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből. VIII. 1. 1879.

AMELOTTI

1998 AMELOTTI, Luca: Fregoso (Campofregoso), Tommaso. In: *Dizionario Biografico degli Italiani*. Vol. L. Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana fondata da Giovanni Treccani, 1998. 448–451.

BANDINIUS

1776 *Catalogus codicum Latinorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae...*
Szerk.: BANDINIUS, Aug. Mar. Tom. III. Florentiae, 1776.

BENABEN

1803 BENABEN, Louis-Guillaume-Jacques-Marie: *Les Lettres de Phalaris, Tyran d'Agrigente*. Angers et Paris, 1803.

BENTLEY

- 1697 BENTLEY, Richard: *Dissertation on the epistles of Phalaris, Themistocles, Socrates, Euripides and others and the fables of Aesopus*. London, 1697.
- 1699 BENTLEY, Richard: *Dissertation upon the epistles of Phalaris with an answer to the objections of Hon. Ch. Boyle*. London, 1699.

BEREGSZÁSZI

- 2000 BEREGSZÁSZI Magdolna: *A BEK Cod. Lat. 13. jelzetű Suetonius-corvinájának filológiai vizsgálata a Tiberius-életrajz tükrében*. Budapest, 2000. Kézirat. Latin Tanszék Könyvtára: SD 16. 951.

BESCHORNER

- 1994 BESCHORNER, Andreas: Griechische Briefbücher berühmter Männer. Eine Bibliographie. In: *Der griechische Briefroman. Gattungstypologie und Textanalyse*. Szerk.: HOLZBERG, Nikolas. Tübingen, 1994. 168–190.

BIANCHETTI

- 1987 BIANCHETTI, Serena: *Falaride e Pseudo-Falaride. Storia e Legenda*. Dip. Di storia dell'Univ. De Firenze. Roma, 1987.

BIGI

- 1962 BIGI, Emilio: Aurispa, Giovanni. In: *Dizionario Biografico degli Italiani*. Vol. IV. Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana fondata da Giovanni Treccani, 1962. 593–595.

BRACCESI

- 1988 BRACCESI, Lorenzo: Notizie Bibliografiche: S. Bianchetti, falaride e Pseudo-Falaride. Storia e legenda. Roma, L'Erma di Bretschneider, 1987. In: *Prometheus*, 14. (1988) 287.

BRITISH MUSEUM

- É.N. *British Museum, General Catalogue of printed books*, Photolithographic edition to 1955. London, é. n.

COPINGER

- 1885–1902 COPINGER, Walter Arthur: *Supplement to Hain's Repertorium Bibliographicum*. 1–2. London, 1885–1902.

CSAPODI

- 1975 CSAPODI Csaba: *The Corvinian Library, History and Stock*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975. (*Studia Humanitatis*, 1.)

CSAPODI–CSAPODINÉ

- 1988 CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ Gárdonyi Klára: *Bibliotheca Hungarica, Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt I. A–J*. Budapest, 1988.
- 1993 CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ Gárdonyi Klára: *Bibliotheca Hungarica, Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt II. K–Z*. Budapest, 1993. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei, 31.)

CSAPODINÉ

- 1981 CSAPODINÉ Gárdonyi Klára: A budapesti Egyetemi Könyvtár korvinái. In: *Magyar Könyvszemle* (1981) 3. szám. 221–225.
- 1984 CSAPODINÉ Gárdonyi Klára: *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984. (*Studia Humanitatis*, 6.)

CSONTOSI

- 1877 CSONTOSI János: A Konstantinápolyból érkezett Corvinák bibliográphiái ismertetése. In: *Magyar Könyvszemle* (1877) 157–218.

DEISSMANN

- 1933 DEISSMANN, A.: *Forschungen und Funde im Serail, Mit einem Verzeichnis der nichtislamischen Handschriften im Topkapı Serai zu Istanbul*. Berlin–Leipzig, 1933.

FRAKNÓI

- 1878 FRAKNÓI Vilmos: Vitéz János könyvtára, Második közlemény, A Vitéz által javított kódexek. In: *Magyar Könyvszemle* (1878) 79–91.

FRANCESCHINI

- 1976 FRANCESCHINI, Adriano: *Giovanni Aurispa e la sua biblioteca, Notizie e documenti*. Padova, 1976. (*Medioevo e umanismo*, 25.)

IPOLYI

- 1878 IPOLYI Arnold: Mátyás király könyvtára maradványainak felfedezése 1862-ben. In: *Magyar Könyvszemle* (1878) 103–120.

HAIN

- 1826–1838 HAIN, Ludwig: *Repertorium bibliographicum*. 1–4. Stuttgart, 1826–1838.

HENSZLMAN

- 1877 HENSZLMAN Imre: *A Sztambuli Szeraiiban európaiak által látott nyugati nyelven írt codexek*. In: *Magyar Könyvszemle* (1877) 153–157.

- KISS**
 1999 KISS Farkas Gábor: Adalékok a mítoszok újjászületésének történetéhez. In: *Tanulmányok Rítoók Zsigmond hetvenedik születésnapja tiszteletére*. Budapest, 1999. 127–135.
- KRISTELLER**
 1965–1997 KRISTELLER Paul Oskar: *Iter Italicum*, Vol. I–VI. Italy. London–Leiden, 1965–1997.
- KRUMBACHER**
 1897 KRUMBACHER, Karl: *Geschichte der byzantischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527–1453)*. München, 1897².
- LEMAIRE**
 1989 LEMAIER, Jacques: *Introduction à la Codicologie*. Louvain-la-Neuve, 1989. (*Université Catholique de Louvain, Publication de l'Institut d'Études Médiévales, Textes, Études, Congrès*, 9.)
- MERKELE–BESCHORNER**
 1994 MERKELE, Stefan–BESCHORNER, Andreas: Der Tyrann und der Dichter. Handlungssequenzen in den Phalaris-Briefen. In: *Der griechische Briefroman. Gattungstypologie und Textanalyse*. Szerk.: HOLZBERG, Nikolas. Tübingen, 1994. 116–168.
- MEZEY**
 1961 MEZEY, Ladislaus: *Codices Latini Medii Aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961.
- MÜLLERNÉ**
 2000 MÜLLERNÉ Lovas Krisztina: Báró Nyári Albert. In: *A márciusi ifjak nemzedéke „Nem küzdenénk mi sem dicsőség- sem díjért”*. Szerk.: KÖRMÖCZI Katalin. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. 2000. 391–399.
- NÉMETH**
 1986 NÉMETH György: Phalaris-levelek. In: *Világirodalmi Lexikon*. 10. köt. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986. 497–498.
- PELLEGRIN**
 1955 PELLEGRIN, Élisabeth: *La bibliothèque des Visconti et des Sforza ducs de Milan au XVe siècle*. Paris, 1955. (*Publications de l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes*, V.)

PULSZKY

1877 PULSZKY Ferenc: A Corvina maradványai. In: *Magyar Könyvszemle* (1877) 145–152.

REICHLING

1905–1914 REICHLING, Dietrich, *Appendices ad Hainii-Copingeri Repertorium Bibliographicum*. 1–6. Monachii, 1905–1914.

RIESTAP

1888–1937 *Armorale Général*. I–IV. Szerk.: RIESTAP, J. B. H. n., 1888–1937.

ROSENMEYER

2001 ROSENMEYER, Patricia A.: *Ancient epistolary fictions. The Letter in Greek literature*. Cambridge, 2001.

RUSSEL

1988 RUSSEL, D. A.: The Ass in the Lion's Skin. Thoughts on the Letters of Phalaris. In: *Journal of Hellenic Studies*, 108. (1988) 94–106.

SABBADINI

1903 SABBADINI, Remigio: Un biennio umanistico (1425–1426) illustrato con nuovi documenti. In: *Giornale Storico della Letteratura Italiana*, Supplemento, 6 (1903) 74–119.

1931 SABBADINI, Remigio: *Carteggio di Giovanni Aurispa*. Roma, 1931. (*Istituto storico Italiano, Fonti per la Storia d'Italia, Scritti secolo XV*. 70.)

THEWREWK

1877 THEWREWK Emil: A Corvinabeli Festus-Codexről. In: *Akadémiai Értesítő* (1877) 197–205.

1878a THEWREWK Emil: Codex Festi breviati Corvinianus. In: *Nyelvtudományi Közlemények*, 14. (1878) 209–264.

1878b THEWREWK Emil: A Festus Pauli-féle Corvin-codex. In: *Egyetemes Philologiai Közlöny* (1878) 4–12.

1878c THEWREWK Emil: Der Festus Pauli Codex der Corvina. In: *Literarische Berichte aus Ungarn* (1878) 97–103.

TUDER

1932 TUDER, Lauri Oskar Theodor: *The epistles of Phalaris. Preliminary investigation of the manuscripts*. Helsinki, 1932. (*Annales Scientiarum Fennicae*, 26. B. 1.)

ZICHY

1999 ZICHY Mihály: A Corvina-könyvtár. In: *A középkor szeretete. Történelmi Tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*. Szerk.: KLANICZAY Gábor–NAGY Balázs. Budapest, 1999. 393–402.